

OCENE IN POROČILA

Ivan Turk, Metka Culiberg, Janez Dirjec, **Paleolitsko najdišče Divje babe I v dolini Idrije — zatočišče neandertalcev.** Maribor : Obzorja, 1989. 73 strani, 32 slik. (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 170)

Jeseni 1989 je kot 170. številka zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije pri založbi Obzorja izšla knjižica o paleolitskem najdišču Divje babe nad Reko v dolini reke Idrije. Vsi trije avtorji, uslužbenci Znanstveno-raziskovalnega centra SAZU v Ljubljani (Turk in Dirjec sta sodelavca Inštituta za arheologijo, Culibergova pa dela na Biološkem inštitutu »Jovan Hadži«) in že eminentni raziskovalci stare kamene dobe in okolja, v katerem je živel tedanji pračlovek, so se zavedali težavne naloge pisanja poljudnega vodnika. To so na začetku knjižice, ki je posvečena dr. Mitji Brodarju in prof. dr. Francu Osoletu, še posebej omenili. Gre namreč za dejstvo, da je najdišče še vedno v fazi terenskih in kabinetnih raziskav. To pomeni, da so vsi dosedanja izsledki le trenutni in da se bo védenje o »Divjih babah« v prihodnosti delno spremenilo in verjetno, ko bo na razpolago še več novih podatkov, tudi bistveno dopolnilo in povečalo.

Skoraj točno proti severu orientiran vhod v dobrih 40 m dolgo jamo Divje babe 1, kot so jo poimenovali avtorji,¹ se nahaja 450 m nad morjem pod strmim robom Šebreljske planote. Tam se teren pod cerkvijo sv. Ivana strmo (45° in več), deloma skokovito spuša do struge reke Idrije, ki pod jamo teče na nadmorski višini okoli 233 m. Jama je v celoti izoblikovana v neplastovitem cordevolskem² dolomitu na območju do 200 m široke, v smeri sever — jug potekajoče šebreljske pretrte cone, ki je odcepljena od knežkega preloma, ležečega v smeri jugovzhod — severozahod. Jama sta »arheološko odkrila« F. Osole in M. Brodar in sicer po predhodnem opozorilu šebreljskega domačina Jožeta Skrabarja. Vsi trije so bili leta 1977 na obisku izkopavanj v jami Trhlovci pri Divači (vodja dr. F. Leben, Inštitut za arheologijo ZRC-SAZU, Ljubljana) in takrat je Skrabar pokazal živalske kosti, ki jih je nabral kar po površju v Divjih babah. Omenjeni strokovnjaki so jih spoznali za fosilne in jih z vso verjetnostjo prisodili jamskemu medvedu. Tako sta F. Osole in M. Brodar 8. septembra 1977 prvič obiskala Divje babe in se *in situ* takoj odločila, da je treba jamo poskusno sondirati.³ V organizaciji Inštituta za arheologijo je bilo sondiranje jamskih sedimentov uspešno izvedeno leta 1978. Sistematična izkopavanja vse od leta 1980 dalje izvaja omenjena ustanova, najprej pod Brodarjevim in v najnovejšem času pod Turkovim vodstvom.

Vsebina vodnika je razdeljena na nekaj poglavij. Uvodu sledi poglavje o stratigrafiji in paleoklimi, obširno je predstavljena geokronologija, malo manj natančno so opredeljene paleolitske najdbe, prijetno presenečenje in hkrati zelo dobrodošla sta slovarček strokovnih izrazov in seznam uporabljene literature. Vsemu temu je na koncu dodan še angleški prevod.

Ledenodobni sedimenti v Divjih babah so do sedaj odkopani do globine 11,5 m (jamsko dno na prekopanem področju zaenkrat še ni bilo doseženo). Skupno so strokovnjaki označili 26 plasti. Od teh so jih zgornjih dvajset podrobneje preučili in jih razdelili v šest ciklusov, ki jih lahko stratigrafsko predstavimo od najmlajšega do trenutno najstarejšega. **Prvemu ciklusu** pripada holocenska humusna plast 1 s sporadičnimi najdbami prazgodovinske keramike in s kostmi domačih živali. V globino sledi nato **drugi ciklus** s plastmi od 2 do 7. Plast dve vsebuje ostrorobi grušč, ki je lokalno zlepljen v brečo s kalcitnim vezivom. Ostale plasti so sestavljene iz diagenetsko različno preoblikovanega grušča in osnove. Plast 4 je močnejše krioturbatno nagubana, v plasteh 3 in 7 so ostanki podora. Palinološke raziskave so pokazale, da je v teh plasteh prisoten predvsem pelod iglavcev (bor, smreka, macesen) in le v manjši meri listavcev (jelša, lipa, leska, črni gaber). Antrakotomske analize so pokazale, da je lesno oglje iz tega ciklusa pripadalo boru, smreki, jesenu in gabru. Ostanki pleistocenske

¹ Jama vodi jo v jamskem katastru Jamarske zveze Slovenije pod zaporedno številko 812: Spodnja jama »Divje babe« (sinonim: Jama v Divjih babah — dolnja; domačini namreč celoten, težko dostopen teren pod sv. Ivanom imenujejo Divje babe). Po teh podatkih (jamo je 19. 7. 1950 prvi obdelal pokojni slovenski koleopterolog Egon Pretnar) je dolga 40 m, višinska razlika med vhomom in zaključkom jame je +1 m in nadmorska višina 340 m (cf. R. Gospodarič et al., Osnovna speleološka karta Slovenije, list Bled 3 /1:50.000/, Postojna 1976, 46). Za razliko od zgornje jame »Divje babe« (kat. št. 811) poznamo še več jam s tem imenom: npr. Divje babe nad Doblarjem (desni breg Soče, kat. št. 711, cf. P. Habič et al., Osnovna speleološka karta Slovenije, list Tolmin 4 /1:50.000/, Postojna 1976, 56) itd.

² Cordevol (geološko) = spodnji del zgornje triade.

³ Podatki v arhivu F. Osoleta: Seznam kraških jam 2 — eventualna najdišča paleolitika; po Osnovni speleološki karti Slovenije, list Bled 3 (1980), 13 (tipkopis).

favne pripadajo predvsem jamskemu medvedu, druge živali so le poredko zastopane (npr. rjavi medved, volk, alpski svizec, navadni jelen, gams). Paleolitske najdbe so izkopali v plasteh 4 (A-kulturni horizont), 6 (B-kulturni horizont) in 6/7 (C-kulturni horizont). **Tretji ciklus** sestavljata plasti 8 in 9 iz različno korodiranega grušča in osnove. Grušč v plasti 8 je močno prepojen s fosfati, nekje zlepljen v brečo, drugje prepojen s tanko fosfatno skorjo. Poleg večjih podornih skal so med gruščem našli tudi ostanke kapnikov. Živalski ostanki so v veliki večini spet pripadali jamskemu medvedu, ostalih vrst je malo. Odkriti pelod je bil prisojen boru, smreki, jelši, lipi in brezi, oglje pa samo boru. Paleolitske najdbe so redke in pripadajo horizontu D (plast 8).

Četrty ciklus obsega plasti 10—14. Vse sestavljata delno zaobljen grušč in »meljnata« (cf. Turk) frakcija. Sedimenti so delno zlepljeni s fosfatnim vezivom. Med favno prevladuje jamski medved. V plasteh tega ciklusa so odkrili pelod bora, smreke, jelke, vrbe in breze, oglje iz paleolitskih kurišč je vsebovalo ostanke bora in smreke in le delno jesena in topola. Paleolitskih najdb je v tem ciklusu največ in tvorijo kulturni horizont E. **Petemu ciklusu** pripadata plasti ostrorobega grušča 15 in 16. Slednja je tudi krioturbatno nagubana in prepojena s fosfati, ki imajo svoj izvor v sedimentih četrtega ciklusa. V teh plasteh so odstranili večji skalni podor, ki verjetno dokazuje živahno tektonsko aktivnost. Analizirani pelod je pripadal boru, oglja v teh plasteh niso našli. Favni ostanki so redki in poleg jamskega medveda pripadajo le še kuni. V kulturnem smislu je ta ciklus plasti sterilen. V šestem ciklusu sodijo gruščnate plasti od 17 do 20. V tem ciklusu sta dve prepojitvi s fosfati (pl. 18 in 20), v plasteh 19 in 20 je breča s kalcitnim vezivom. Živalski ostanki pripadajo jamskemu medvedu, volku, kuni in navadnemu jelenu. Večina lesnega oglja iz kurišč je iglavskega izvora (bor, smreka), od listavcev je zastopan le jesen. Odkriti pelod pripada izključno boru. Paleolitski ostanki so redki in so označeni kot horizont F (plasti 17 a₂ in 18), G (pl. 19/20) in H (plast 20). — Na osnovi favniških, florističnih in kulturnih najdb ter radiometričnih datacij (¹⁴C), ki so jih naredili na inštitutih v Zagrebu, Kölnu in v Kanadi, postavljajo avtorji plasti 20 do 2 v čas od konca starejšega (W I) do prve polovice srednjega (W I/II) würma po alpski geokronološki lestvici. Razpon absolutnih starosti plasti se giblje od več kot 53.000 let pred sedanostjo (plast 20) do okoli 35.000 let pred sedanostjo (plast 2). V klimatskem smislu pa avtorji stratigrafski niz hipotetično razlagajo (žal ne najbolj posrečeno) sledeče (str. 12): — plasti 20—15: stadial (v začetku toplejši in bolj suh kot naslednja dva stadiala), — domnevni interstadial, — plasti 14—8: stadial (v začetku zelo mrzel in ves čas zelo vlažen), — domnevni interstadial, — plasti 7—2: stadial (manj vlažen od predhodnega, proti koncu zelo vlažen in hladen).

Tako razlago bi lahko strokovnjak z ustrezno izobrazbo iz geologije kvartarja primerno komentiral! Med slikovnimi prilogami v tem delu vodnika so zelo nazorno prikazani npr. kronostratigrafski pregled plasti in poskus vzporedbe v širšem evropskem prostoru (sl. 3, str. 5) in pregled živalskih vrst po plasteh (sl. 5, str. 9). Upravičenost prikaza standardiziranih krivulj vseh posamičnih zob in kosti jamskega medveda (sl. 6, str. 10), nadalje standardizirane krivulje povprečnih velikosti kostnih fragmentov in posamičnih zob jamskega medveda (sl. 7, str. 13), standardiziranih histogramov kostnih odlomkov okončin mladih in odraslih medvedov (sl. 8, str. 15) itd., je za poljudno publikacijo močno vprašljiva; prejkone bi objava bolj sodila v strokovno revijo. Še pripomba k podpisom pod ilustracijami: nekoliko moti (ni na evropskem nivoju), da se angleški prevod ne začne v novi vrstici (to je predvsem nerodnost urednika serije) — veliko prostora namreč s tem ni prihranjenega.

V nadaljevanju se malo podrobneje pomudimo pri poglavju o paleolitskih najdbah (str. 28 ss). Vse arheološke najdbe v horizontih A — H naj bi po avtorjih pripadale kulturi srednjega paleolitika ali moustériena. Njen nosilec je neandertalec, izumrla podvrsta človeka (*Homo sapiens neandertalensis*). Njegovih skeletnih ostankov v Sloveniji zaenkrat še niso odkrili (svetovno znane so najdbe neandertalskih osebkov iz Krapine, Vindije in Velike pečine v Hrvaškem Zagorju) niti v enem od osemnajstih moustérienskih najdišč.⁴ Moustérien časovno obsega obdobje od začetka zadnje medledene dobe (interglacial Riss/Würm) do polovice srednjega würma (prva polovica interstadiala W I/II) ali absolutno gledano med 120.000 do 35.000 leti pred sedanostjo. Med arheološkimi najdbami je bilo v Divjih babah izkopanih 405 kamenih artefaktov iz kremenca slabše kakovosti (lokalni roženci in tufi). Artefakti so bili v večini primerov v jamo prinešeni že izdelani. Razbitine, odkruški in luske so redki, vendar kljub

⁴ Poleg Divjih bab so v predalpskem svetu še naslednje jame: Jama pod Herkovimi pečmi pri Radljan, Spehovka pri Zg. Dolčju, Mornova zijalka pri Šoštanju, Njivice pri Radečah, Matjaževe kamre pri Rovtahn in Apnarjeva jama pri Libojah; na Notranjsko-primorskem krasu poznamo do danes Betalov spodmol in Vilharjevo jama pri Postojni, Postojnsko jama, Parsko globino pri Pivki, Zupanov spodmol pri Sajevečah in Črni kal nad Kopro. Na Dolenjskem je edino jamsko najdišče Marovška zijalka v Mačjem dolu pri Sentlovcenju. Poleg naštetih jam so znana še štiri najdišča na prostem: Blatni vrh pri Jurkloštru, Kostanjevica ob Krki, Hruševca pri Vrhniki in Dobravlje na Krasu.

temu zadosten dokaz, da so tedanji ljudje v jami orodja, če že ne izdelovali, vsaj popravljali. Zapis o artefaktih je v vodniku skromen. Deloma je to zaradi še nedokončanih raziskav razumljivo, vendar opis ni prav nič lapidaren — Turka in Dirjeca namreč bolj kot arheološke najdbe zanimajo paleontološki ostanki, Culibergova pa je tako ali tako biologinja. Škoda, že zaradi naslova knjižice. Še beseda, dve o nekaj nejasnostih. Med drugim avtorji vodnika pravijo (str. 29), da celotni poznani zbirke moustérienskih kamenih orodij ni ravno pester, saj po njihovem obsega le kakšnih deset osnovnih orodnih tipov. Ta trditev ni povsem resnična, saj je v letih 1950—1960 danes že pokojni francoski strokovnjak François Bordes razdelil srednjepaleolitska (moustérienska) orodja v 63 tipov.⁵ Te tipe orodij je razdelil v 10 skupin, ki obsegajo: 1. levallois orodja, 2. moustérienske konice in limase, 3. strgala, 4. mlajšepaleolitske tipe orodij, 5. orodja z izjedo in nazobčana orodja, 6. strgače, rezače in sekače ter obličje, 7. pecljate konice in orodja s peclji, 8. obojestransko ploskovno obdelana listasta orodja, 9. prodnjake, dvostrane prodnjake in polprodnjake, 10. rabljene in površno obdelane odbitke, psevdo orodja. Tem skupinam se kot orodja, ki še nastopajo tudi v srednjem paleolitiku, pridružujejo pestnjaki (najmanj 15 tipov). Po mnenju avtorjev je zbirka orodij iz Divjih bab zelo enostavna, saj pravijo, da do sedaj izkopani orodni ansambel sestavljajo **t. i. netipična orodja**.

Tako preproste pa zadeve v paleolitski arheologiji le niso! Mnenje avtorjev je komaj sprejemljivo, saj je pod terminom npr. atipičen sveder (št. 35 sensu F. Bordes, o. c.) označeno orodje zelo tipično! Zato pri branju tega poglavja žal dobimo vtis, da avtorji (spet predvsem Turk in Dirjec, ki sta arheologa), ne priznavajo mednarodno priznane in v svetu vsesplošno rabljene tipološke liste za srednji paleolitik.⁶ Navedena trditev še toliko bolj pride do izraza, če si npr. ogledamo barvno sliko 21 (str. 40). V spremnem besedilu piše, da je upodobljeni artefakt primerek lepo retuširanega strgala na klini iz tufa. Drži le petrografski podatek, saj je orodje resnično izdelano iz tufa. Strgala na klini pa tipološke liste ne poznajo! Morda je avtorje zavedla dolžina orodja in so tako nehote uporabili ta termin, ki pa je čista skovanka. V paleolitski arheologiji poznamo sicer različna praskala na klini, vendar so to tipična mlajšepaleolitska orodja, ki z moustérienom nimajo prav nič skupnega. Naš obravnavani artefakt predstavlja namreč primerek dvojnega ravnega strgala (tip 12),⁷ ki ima poleg vsega na bazi še ostanek diedričnega talona in je bil prejkone izdelan s posebno, t. i. levallois tehniko odbijanja. Napaka, še hujša, je žal tudi v angleškem tekstu, kjer piše, da je to »a well retouched rasper on a blade«. Kot je znano, angleško govoreče dežele uporabljajo za strgalo termin »side scraper« (za razliko od praskala: »end scraper«). V našem primeru bi se angleški tekst moral glasiti: »side scraper — double straight«. Podobna napaka je tudi na sl. 20 desno (str. 38), kjer piše, da je to primerek ravnega strgala. Ni res! Desni primerek je strgalo s stanjšanim hrbtom (tip 27), ki je po dorzalni (hrbtini) strani poleg vsega še ploskovno retuširano. V poljudnoznanstvenih tekstih se take napake ne bi smele pojavljati, ker gre pri tem za (sicer nenamerno) zavajanje najširšega kroga bralcev in ljubiteljev arheologije. Kljub tem drobnim spodrsrljajem večina v vodniku predstavljenega teksta prav nič ne izgubi na veljavi. Morda imam o za odvečno le preobširno opisovanje paleontoloških značilnosti (predvsem jamskega medveda), saj je naslov vodnika kljub vsemu »Paleolitsko najdišče... itd.« Zato naj na tem mestu še enkrat poudarimo, da je z arheološkimi najdbami najbogatejši E-kulturni horizont: do sedaj je dal 262 sileksov, od tega je kar 154 tipološko opredeljivih orodij (cf. S. Petru, o. c., 52 s), ki jih Petrujeva bolj ali manj upravičeno stavlja v nazobčani moustérien. Avtorji vodnika se kulturno podrobneje ne opredeljujejo in zaenkrat ostajajo pri moustérienu v širšem smislu. Artefaktov v ostalih kulturnih horizontih je premalo, da bi jih v okviru moustériena še naprej delili (poleg nazobčanega poznamo še levallois moustérien, moustérien z acheuléensko tradicijo, tipični moustérien in moustérien tipa La Quina oziroma La Ferrassie ali charentien). Ta delitev bo v Divjih babah morda možna kasneje, ko bo na voljo več najdb (izkopavanja se bodo zanesljivo nadaljevala še vrsto let). Še pripomba k tekstu na str. 32—35, kjer avtorji obravnavajo »čisto arheološke probleme«, ki na vsak način sodijo v strokovno revijo ali pa za debatno mizo in nikakor ne v poljudno publikacijo. Tudi ne drži trditev, da v Sloveniji spadajo vsa moustérienska najdišča ali v W I ali pa v prvo polovico interstadiala W I/II (str. 35): Avtorji so pozabili na najdbe »toplodob-

⁵ Več kot četr stoletja je to mednarodno priznana tipološka lista, cf. F. Bordes, Le complexe moustérien: moustériens, levalloisiens et tayaciens. L'Anthropologie 55, 1951, 1 ss; idem, Typologie du Paléolithique ancien et moyen. Memoire No 1, Bordeaux 1961.

⁶ Kljub temu pa v seznamu literature citirajo za slovenske (in jugoslovanske) razmere prevedeno in prirejeno Bordesovo tipološko listo, cf. V. Pohar, Tehnika izdelave in tipologija staro- in srednjepaleolitskega kamenega orodja. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 7, 1979, 15 ss.

⁷ Do enakih rezultatov je prišla v svoji raziskavi tudi Simona Petru (Sedimenti, paleontološka in kulturna vsebina v srednjepaleolitskih jamskih postajah Slovenije, Odsek za geologijo VTOZD Montanistika FNT v Ljubljani, 1989 /dipl. naloga v tipkopisu/ 52). Škoda je le, ker avtorji njenih izsledkov (če so ji že prepustili material v obdelavo), ki so znanstveno povsem na solidni višini, v vodniku niso upoštevali.

nega« moustériena iz R/W interglaciala, npr. B-kultura Betalovega spodmola, najdbe iz Jame pod Herkovimi pečmi pri Radljah in Vilharjeva jama pri Postojni.⁸

Ce povsem za konec v tem kratkem komentarju vodnika (v katerem še najbolj pogrešamo dober zemljevid z lego najdišča) pogledamo sl. 29 (fotomontaža na str. 61) z naslovom »Divje babe 1 nekoč in danes«, vidimo, da slika vsekakor ni primerna v kontekstu vodnika in je velika napaka urednika serije, da je dovolil objavo take zmontirane fotografije! V tem primeru gre vsekakor za šalo (čeprav raziskovanje stare kamene dobe res ni šaljivo — to predobro poznajo tako avtorji sami, kot še mnogi drugi, ki so kdaj sodelovali pri takem in podobnem terenskem delu),⁹ zato bi vsi trije možakarji na fotografiji morali kaj urno poskakati v zrak in bežati pred obema grizljema, ki »hlačata« iz jame. Taka ilustracija pa bi bolj sodila v Pavliho ali Kaj, in ne v ugledno serijo kot so Kulturni in naravni vodniki Slovenije.

Draško Josipovič

Karl A. Wittfogel, *Orientalna despotija. Uporedno istraživanje totalne moči.* Zagreb : Globus, 1988. 478 strani.

Knjiga K. A. Wittfogla »Vzhodna despotija« se je v prevodu pojavila na jugoslovanskem knjižnem trgu s precejšnjo zamudo. Pred mnogimi leti, ko je prvič izšla (1952), je vzbudila precejšnjo pozornost. Nekateri so pritrjevali njegovi razlagi »nezahodnih« družb, drugi so jo zavračali. Eni in drugi so pripadali različnim teoretičnim usmeritvam. Nekateri med njimi, na primer A. Toynbee, so sodili, da Wittfogel z razlago teh družb obnavlja stari grški mit o slabi Aziji in dobri Evropi. Nekateri so zavračali protikomunistični značaj njegove knjige. Avtor je v uvodni besedi k izdaji knjige leta 1962 (izšlo je več izdaj in tudi prevodov) zapisal, da sta dva aspekta knjige takoj pritegnila pozornost, poskus opredeljevanja specifičnosti »nezahodnega«, polupravljalskega sistema despotske oblasti in razlaga komunističnega totalitarizma kot totalne upravljalske in še bolj despotske variante tega sistema (str. 5). Po njegovem mnenju socialistične oziroma komunistične dežele (za te predvsem gre, a ne samo za te) nadaljujejo razvoj orientalskega despotizma. Pri tem avtor omenja Sovjetsko zvezo in Kitajsko. Ta razvoj se od nastanka države in razredne družbe do današnjih dni loči od razvoja »zahodnih« dežel. To je očitni politični zaključek knjige.

Wittfogel je bil v dvajsetih in v začetku tridesetih let pisec marksistične usmeritve oziroma komunističen marksist, kakor je sam o sebi zapisal. Zgodovino Kitajske je začel raziskovati v času Weimarske republike. Svoje spise je objavjal v različnih revijah, tudi v SZ. Napisal je tudi knjigo »Wirtschaft und Gesellschaft Chinas« (Leipzig, 1931). V obravnavanem delu obžaluje, da ruski prevod te knjige ni izšel (str. 23, 39). Napisal je tudi knjigo »Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft« (Wien, 1924). Sodeloval je v znani razpravi o azijskem produkcijskem načinu v dvajsetih in v začetku tridesetih let. Pred fašizmom se je umaknil v ZDA, nekaj časa bival na Kitajskem (1935—1937), pozneje je bil profesor za kitajsko zgodovino na washingtonski univerzi. V obravnavani knjigi je strnil poglede ne le na Kitajsko, ampak tudi na razvoj »nezahodnih« družb. Nekateri pristaši azijskega produkcijskega načina, ki ga povezujejo z razvojem azijskih oziroma neevropskih ljudstev, imajo njegovo knjigo za klasično delo tega produkcijskega načina.

Wittfogel jo je (poleg uvodne besede in predgovora) razdelil na deset poglavij. Tem je dodal obsežno bibliografijo in imensko kazalo. Žal knjiga nima stvarnega kazala. Delo ima avtor za komparativno študijo, nakazuje razlike med »zahodnim« in »vzhodnim« razvojem. Pritrditi mu kaže, da razumevanje sveta zahteva tudi razumevanje njegovega vzhodnega dela. Tega še vedno premalo poznamo. Wittfogel sodi, da sta Marx in Lenin za razumevanje »vzhodnih« dežel mnogo storila, celo zaokrenila pojasnjevanje njihovega razvoja. V knjigi je zapisal, da ni imel predstave o možno daljnosežni analizi »vzhodnega« despotizma, ko je pozimi 1922—1923 začel pod vplivom M. Webra študirati hidravlične družbe in državno ureditev. Leta 1924 je, tudi pod vplivom Marxa, ugotovil, da v azijski družbi vlada birokratsko-despotska država. Globlji pogled v značaj sovjetske družbe mu je omogočil boljše razumevanje strukture in ideologije birokratskega despotizma. Pri ponovnem preverjanju Marxovih idej

⁸ Betalov spodmol: F. Osole, Betalov spodmol, obdelava in vrednotenje gradiva, zbranega v letih 1947—1953; elaborat (C2-0537) v tipkopisu, 1—2, FNT-montanistika, Ljubljana 1987; Jama pod Herkovimi pečmi: F. Osole, Paleolitik iz jame pod Herkovimi pečmi. Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 8, 1980, 7 ss; Vilharjeva jama: F. Osole, Srednji paleolitik. Praistorija jugoslavenskih zemalja 1, 1979, 161 ss in M. Brodar, Iskanje novih paleolitskih postaj v letih 1971—1982. Arheološki vestnik 36, 1985, 28.

⁹ Izkopavanja so zaradi zahtevnosti pristopa do najdišča zahtevala, na žalost, svoj davek. Pri obisku izkopavanj se je 24. 7. 1984 smrtno ponesrečil prof. Jože Stucin iz Cerknega (glej »In memoriam«: I. Turk, Arheološka izkopavanja v Divjih babah pri Sebeljah. Idrijski razgledi 29—31 (1984—1986), 1986, 5 ss).